

21. Милуков П. Очерки по истории русской культуры. Ч. 1.- Изд. 5-е. – Санкт-Петербург : Типогр. И. Н. Скороходова, 1904. – 402 с.
22. О закрытии Виленского университета, и о передаче в Министерство внутренних дел Медицинского и Богословского факультетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 7 (1832 г.), законы №5053-5876 – Санкт-Петербург, 1833. – С. 225
23. Об упразднении некоторых Римо-Католических монастырей // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 7 (1832 г.), законы №5053-5876 – Санкт-Петербург, 1833. – С. 507-510.
24. Об учреждении Киевского Учебного округа // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 7 (1832 г.), законы №5053-5876 – Санкт-Петербург, 1833. – С. 903-904.
25. Учреждение в Киеве Университета с наименованием императорским Университетом Святого Владимира // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 8 (1833 г.), ч.1: законы №5877-6684 – Санкт-Петербург, 1834. – С. 648
26. О требовании от уроженцев Губерний от Польши возвращённых, при определении их в учебные заведения, свидетельств о неприкосновенности их к бывшим в тех Губерниях беспорядках // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 8 (1833 г.), ч.1 : законы №5877-6684 – Санкт-Петербург, 1834. – С. 530.
27. О присвоении преимуществ старших Учителей Русского языка в Гимназиях и Учителям того же и Латинского языка в уездных для дворян училищах // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 8 (1833 г.), ч. 1: законы №5877-6684 – Санкт-Петербург, 1834. – С. 663.
28. О распространении прав, дарованных воспитанникам Гимназий в губерниях Виленской, Гродненской, Минской и Области Белостокской, на воспитанников Гимназий Киевской, Волынской и Подольской губерний // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 9 (1834 г.), ч. 1: законы № 6685-7379 – Санкт-Петербург, 1835. – С. 139.
29. О воспрещении принимать в должности по домашнему воспитанию иностранцев, не получивших аттестатов от Русских Университетов // Полное собрание законов Российской империи – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 9 (1834 г.), ч. 1: законы № 6685-7379 – Санкт-Петербург, 1835. – С. 229.
30. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. 71, оп. 1, спр. 441 - С. 41-77: Звіт про дії і стан Острозького дворянського повітового училища і підлеглих йому парафіяльних училищах (1838 р.).
31. Шабаровський В. Фундушеве училище // Вічеве слово. – 2000. – 13 трав. – С. 2.
32. ДАЖО. – Ф. 71, оп. 1, спр. 169. – С. 2-126: Відомості про навчальні заклади за 1833-1835 рр.
33. ДАЖО. – Ф. 71, оп. 1, спр. 441.- 308 с.: Річний звіт училищ Волинської губернії за 1838 рік.
34. ДАЖО. - Ф. 71, оп. 1, спр. 441 - С. 78-130: Звіт Луцького дворянського повітового училища і підлеглих йому закладів за 1838 р.
35. ДАЖО. - Ф. 71, оп. 1, спр. 441 - С. 136-180: Звіт Теофіопольського дворянського повітового училища і підлеглих йому закладів за 1838 р.
36. ДАЖО.- Ф.71, оп. 1, спр. 770.- С. 1-101: Річний звіт Волинської губернської гімназії та підлеглих їй навчальних закладів за 1847 рік.
37. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 421.- Лист Попечителя Київського учбового округу директорам училищ Волинської губернії про конфіскацію книг з приватних бібліотек графа Н. Олізара та Б. Косинки (1838 р.)
38. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 410.- Листування з Попечителем Київського учбового округу про розподіл між навчальними закладами книг, вилучених у конфіскованих маєтках (1832 – 1874 рр.)
39. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 557.- С. 202 – 240 : Реєстр книг, одержаних у різний час в бібліотеку Волинської губернської гімназії та дворянських училищ.
40. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 557.- С. 208 – 213: Реєстр книг, одержаних у різний час Луцьким дворянським повітовим училищем.
41. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 557.- С. 72 – 79: Відомість розподілу нових книг по бібліотеках дворянських училищ.
42. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 1055.- С. 1 – 135: Список навчальних посібників та іншої літератури, придбаної для Волинської губернської гімназії та дворянських училищ.
43. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 251.- Рапорти вчителів Житомирської гімназії про перевірку стану бібліотеки.
44. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 21.- Листування з Головним управлінням училищ про придбання книг і навчальних посібників для навчальних закладів Волинської губернії.

УДК 94(477.8)"185/191":394:37.091

Пауліна Леснича

НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ МЕШКАНЦІВ МІСТ ТА МІСТЕЧОК ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Стаття присвячена дослідженню впливу навчальних закладів на повсякденне життя міського населення Волинської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Подана загальна характеристика шкільної системи та джерел її фінансування. Окреслено рівень залучення міського соціуму до внутрішнього функціонування освітніх інституцій. Зроблено висновки щодо значення шкіл у духовному житті та дозвіллі жителів волинських міст та містечок. Серед перспектив подальших досліджень виокремлено проблему повсякдення учнів та вчителів міських навчальних установ.

Ключові слова: повсякденне життя, дозвілля, міста та містечка, навчальні заклади, Волинська губернія.

Стаття посвячена дослідженню впливу учбових заведень на повсякденну життя городського населення Волинської губернії другої половини XIX – початку XX в. Представлена загальна характеристика шкільної системи та джерел її фінансування. Визначено рівень привертання городського соціуму до внутрішнього функціонування освітніх закладів. Сформульовано висновки про значення шкіл у духовній житті та дозвіллі жителів волинських міст та містечок. Серед перспектив подальших досліджень виділено проблему повсякденності учнів та учителів міських закладів.

Ключевые слова: повседневная жизнь, досуг, города и местечки, учебные заведения, Волынская губерния.

Research of the everyday life history of cities requires consideration of all the factors affecting the formation and functioning of the urban environment. In the second half of the XIX – the beginning of the XX century schools became the centres not only of educational but also cultural life of the Volhynian urban dwellers. The article investigates the impact of the educational institutions on the everyday life of the urban population of Volyn province in the second half of the XIX – the beginning of the XX century.

The general characteristic of the school system and its sources of funding is analyzed. The author focuses his attention on the involvement of urban society to the internal functioning of the educational institutions. The conclusion is made regarding the importance of schools in the spiritual life and leisure activities of the dwellers of Volhynian cities and towns. Among the prospects for further research the problem of the everyday life of students and teachers of the urban educational institutions is singled out.

Key words: the everyday life, leisure, cities and towns, educational institutions, Volyn province.

Дослідження повсякденної історії міст вимагає врахування усіх чинників впливу на формування та функціонування міського середовища. У другій половині XIX – на початку XX ст. школи ставали центрами не лише освітнього, а й культурного життя містян Волинської губернії, де у зв'язку з певним економічним відставанням досить слабо була розвинута інфраструктура культурно-розважальних закладів. Вивчення взаємодії представників навчальних установ з міським соціумом дає змогу ширше розглянути окремі аспекти повсякдення міської людності та виокремити напрямки для подальших наукових пошуків.

Наразі комплексного дослідження ролі навчальних закладів у повсякденній історії містян другої половини XIX – початку XX століття в сучасній українській історіографії немає, хоча наявні наукові розвідки висвітлюють розвиток освіти у Волинській губернії загалом [1; 7] і в містах [12] зокрема, а також окремих сторін їх діяльності у просвітницькому та культурному середовищі щоденного життя міського соціуму [11].

Метою запропонованої розвідки є дослідження місця навчальних закладів у повсякденному житті мешканців міст та містечок Волинської губернії другої половини – початку XX ст.

На середину XIX століття у південно-західних губерніях Російської імперії функціонувало небагато навчальних закладів. Так, в одному документі того часу читаємо: «В Подільській губернії всього лише одне повітове і п'ять парафіяльних училищ, тоді як в Київській існують вже повітових чотири та парафіяльних шістнадцять, а у Волинській повітових чотири і парафіяльних тридцять одне» [16, арк. 9]. Мова йде про дворянські повітові училища, які у Волинській губернії знаходились в Острозі, Луцьку, Полонному (у 1860 р. було переведене до Овруча) та Теофіполі. Також працювали гімназії у Рівному та Житомирі [16, арк. 243]. Всі ці навчальні заклади були розташовані переважно у південній частині губернії, а решта повітів були майже повністю позбавлені освітніх інституцій [16, арк. 252].

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії діяли навчальні заклади чотирьох рівнів: початкові, загальноосвітні і спеціальні післяпочаткові або ж вищі початкові, навчальні заклади «гімназійного» рівня, до яких належали також належали реальні училища та духовні семінарії, та вищі навчальні заклади (університети, духовні академії тощо) [13, с. 24]. Освітніх установ останньої ланки у Волинській губернії не було взагалі.

До найнижчого рівня початкових навчальних закладів належали однокласні парафіяльні училища, що функціонували відповідно до статуту 1828 р. [15]. Серед початкових шкіл кількісно переважали двокласні міські училища, відкриті відповідно до положення від 26 травня 1869 р. [12, с. 215]; плата за навчання в цих навчальних закладах становила 6 рублів на рік.

Окрему нішу у системі початкової освіти губернії займали єврейські школи: талмуд-тори – училища для бідних та сиріт, що утримувалися за рахунок добровільних пожертв громадськості чи приватних осіб; хадарими (хедери) – школи, в яких навчали меламеди дітей за встановлену плату [6, арк. 80–86 зв.]. Меламеди – це учителі-їудеї, які мали спеціальні свідоцтва з дозволом «займатися навчанням єврейських дітей закону їхньої віри в приватних будинках та на квартирі своїй, обмежуючись невеликою кількістю учнів – не більше десяти» [6, арк. 8].

До загальноосвітніх шкіл належали міські чотирикласні училища, що діяли на підставі положення від 31 травня 1872 р. В них продовжували здобувати освіту ті, хто закінчив нижчі початкові школи. Станом на 1912 р. таких закладів у Волинській губернії було всього три: у Житомирі, Рівному та Корці; плата за навчання в них становила 10 рублів на рік та додатково за уроки іноземної (французької та німецької) мови [9, с. 5, 52, 88]. У зв'язку з реформуванням системи початкової освіти з 1913 р. в містах та містечках Волинської губернії починали функціонувати також вищі початкові училища.

До середніх освітніх установ Волинській губернії належали державні та приватні чоловічі й жіночі гімназії та прогімназії (в останніх навчальних курс відповідав чотирьом нижчим класам гімназії), а також єдине на Волині реальне училище у Рівному [12, с. 228]. Вони поділялись на класичні, де вивчалися латинська та грецька мови, та

реальні, в яких основна увага зосереджувалася на засвоєнні учнями точних наук (математики, фізики), а замість «мертвих» мов вивчалися французька і німецька мови [14]. До структури міських середніх навчальних інституцій губернії також входили дві духовні семінарії (православна і католицька), які на початку ХХ ст. знаходилися в Житомирі [12, с. 232].

У Російській імперії освітні заклади фінансувалися з кількох джерел: з державного бюджету (через Міністерство народної освіти) та окремих відомств (відомства імператриці Марії, Священного Синоду та інших); з доходів земств, міст, церков і монастирів, громадських організацій; з приватних пожертв; за рахунок плати за навчання [13, с. 67]. Часто школи утримувалися завдяки надходженню коштів з різних джерел. Так, у Ковелі та Здолбуніві двокласні міські залізничні училища частково або повністю фінансувалися управлінням Південно-Західних залізниць [9, с. 121, 167]. У Житомирі діяло однокласне міське парафіяльне училище для дітей фабрично-заводських робітників, відкрите на кошти міської казни та власників фабрик та заводів міста [10, с. 8] та однокласне початкове училище при Земському сирітському домі, що утримувалося за кошти Волинського губерньського земства [9, с. 13].

Активно долучались до фінансування міських навчальних закладів і місцеві жителі, які створювали різноманітні благодійні товариства як для підтримки незаможних учнів конкретних освітніх установ (державних та приватних), так і усіх шкіл міста. Ці громадські організації мали на меті частково або повністю оплачувати навчання та проживання здібних дітей з бідних родин. Для цього вони регулярно організовували різні благодійні заходи: публічні читання, концерти, бали тощо. Наприклад, у 1912 р. в Житомирі відбувся бал-маскарад єврейського благодійного товариства, влаштований для збору коштів на користь бідних учениць Маріїнської жіночої гімназії та учнів 2-ї чоловічої гімназії [2, с. 3]. Подібні товариства також створювалися з ініціативи педагогічних колективів та існували при багатьох навчальних закладах, зокрема, у Луцьку (при міському двокласному училищі) [9, с. 137] та Рівному (при реальному училищі) [8, с. 276]. Окремо можна згадати «Житомирське товариство взаємодопомоги працюючих», яке у 1907 р. на свої кошти відкрило початкове училище для дітей [9, с. 15].

Міські освітні заклади також сприяли поширенню письменності серед дорослого населення. Так, при приватному училищі вчительки М. М. Грінштейн в Житомирі працювала безкоштовна суботня школа для жінок-єврейок [9, с.18], у містечку Володимирець Луцького повіту при двокласному сільському училищі – класи для дорослих, в яких навчалось 68 чоловіків станом на 1912 рік [9, с. 140], в деяких містечках Овруцького повіту при двокласних училищах – безкоштовні народні бібліотеки [9, с. 214–227].

Учні та вчителі були невід'ємною складовою місцевого соціуму. Вони долучались не лише до освітнього, а й до культурного життя міста. На школи покладалося завдання не лише навчати, а й виховувати дітей, тому в середніх навчальних закладах працювали шкільний інспектор (або ж наглядач) та помічники класних наставників. Одним з їхніх обов'язків було відвідання учнівських квартир, слідкування за поведінкою учнів під час міських прогулянок та відвідання ними театрів, кінотеатрів, концертів тощо [5, арк. 211]. Письменник В. Короленко, котрий навчався в Рівненській реальній гімназії у 1866–1871 рр., згадував, що «недозволені книги» [...], купання в недозволеному місці, катання на човнах, прогулянки після сьомої вечора – все це входило в кодекс гімназійних порушень» [8, с. 179]. Відвідання театру і інших «видовищ» дозволялося учням переважно в неділю та святкові дні за спеціальними білетами, виданими інспектором [5, арк. 92].

Варто також погодитися з думкою О. Прищепи, що «школи впродовж усього досліджуваного періоду, крім основного свого призначення [...], «приміряли» ще на себе роль модератора культурного життя» [11, 164] і не лише для учнівської молоді, а й для місцевих жителів. На підтвердження цієї тези можна згадати Рівненське реальне училище, де «з метою надати учням корисну і приємну розвагу [...] добре поставлено навчання співам та музиці; з цією ж метою, зазвичай, влаштовуються два літературно-музичних вечори з танцями після літературно-музичної частини (перший – після закінчення 1-ї четверті навчального року (на початку листопада) і другий – в четверті на Масляному тижні)» [5, арк. 92–92 зв.], а «для учнів молодших класів в осінньому півріччі (1909–1910 н. р. – авт.) були влаштовані читання з туманними картинами (діапозитивами – авт.) з історії та географії на теми «Полтавська битва», «Воцаріння дому Романових» і «Вода» [...]. Як читання, так і реферати проходили в недільні чи святкові дні у присутності директора, вчителів та великої кількості учнів. Особливо багатолюдними були читання з туманними картинами і доповіддю Годлевського про «Електричний розряд», у зв'язку з чим неможливо було вмістити в фізичній лабораторії всіх бажуючих» [5, арк. 25–25 зв.]. На такі заходи запрошувалися також і містяни: «[...] в 7-ій годині вечора (в приміщенні Рівненського реального училища. – авт.) відбувся літературно-музичний вечір, на якому були присутні багато представників місцевого інтелігентного товариства, чоловіки і дами, та учні старших класів» [5, арк. 78 зв.]. Часто у стінах середніх навчальних закладів відбувалися читання учителями публічних лекцій на актуальні питання тогочасності; кошти за продані квитки йшли на допомогу бідним учням гімназій та училищ [4, арк. 18–19].

Дотримання зовнішніх ознак благопристойності і відповідного рівня навчального закладу мало важливе значення для директора і керівництва всього навчального округу. Наприклад, чуток про існування в Луцьку товариства «огарків» (товариства міської молоді, яке нібито пропагувало ідеї «вільного кохання»), членами якого також могли бути учениці старших класів місцевої жіночої гімназії, викликала значний скандал як серед учнів та їх батьків, так і серед очільників місцевих освітніх установ. Ось як пояснив походження чуток директор Луцької чоловічої гімназії у офіційному листі до попечителя Київського навчального округу: «Всебічним розслідуванням навчального керівництва, адміністрації і батьків встановлено, що ніякого «товариства огарків» серед учнів в чоловічій та жіночій гімназіях немає і бути не може, в умовах життя

маленького міста. Але не можна заперечувати, що зовнішній привід для таких чуток є – це надто вільна, на мій погляд, поведінка учениць жіночої гімназії, в цьому випадку майже винятково учениць-єврейок через слабкий нагляд навчального керівництва жіночої гімназії, з одного боку, а з іншого боку, внаслідок ліберальних поглядів на ці речі більшості батьків-євреїв [...]. Під цією надто вільною поведінкою розумію гуляння учениць вулицями, порівняно пізні прогулянки з учнями і навіть з офіцерами місцевого гарнізону та певну свободу у спілкуванні з кавалерами» [17, арк. 37].

Слід сказати, що не лише шкільне керівництво турбувалося про збереження належної позиції навчального закладу в освітньому та культурному середовищі міста. Наявність шкільної установи позитивно впливала й на інші сфери міського повсякденного життя. Так, у зверненні жителів Кременця (1862 р.) до попечителя навчального округу з проханням відкрити в місті повітове училище йшлося: «При відкритті в м. Кременець в 1805 р. Волинської гімназії [...] об'єднання обивателів всі свої достатки обернуло на будівництво будинків під розміщення різних сімей поміщиків і дворян, що прибували [...] для виховання своїх дітей – з найму означених будинків власники їх мали достатньо засобів для утримання себе з сім'ями і для виховання своїх дітей; крім того, торгівля міста протягом згадуваного періоду знаходилася в задовільному стані. Після переведення ж Волинського ліцею в Київ місто Кременець, багатолюдніше і забудоване набагато краще від інших міст Волинської губернії, занепадає стосовно матеріального побуту і освіти. Торгівля, головний предмет багатства міста, також у повному тут застої» [16, арк. 437]. Тож у містах уже на початку ХХ ст. з'являються громадські товариства, діяльність яких була спрямована на відкриття та утримання гімназій, реальних училищ тощо (як у Радзивілові [3, арк. 22]) або ж «середніх навчальних закладів, типу урядових шкіл» (як у Рівному [3, арк. 33]).

Таким чином, варто зауважити, що упродовж окресленого міська мережа освітніх установ Волинської губернії складалася з початкових, загальноосвітніх та середніх навчальних закладів. У переважній більшості з них мали змогу отримувати освіту діти місцевих мешканців незалежно від станової чи конфесійної приналежності, а також рівня матеріального забезпечення. В той же час середні навчальні заклади були доступні переважно заможній частині міського соціуму. До початку Першої світової війни на Волині не було відкрито вищого навчального закладу.

Освітні установи відігравали помітну роль у повсякденному житті усіх верств міського населення. Вони ставали центрами не лише просвітницького, а й культурного та дозвільного життя містян, які до того ж долучалися до підтримки та фінансування навчальних закладів шляхом створення благодійних товариств та участі в заходах, спрямованих на збір коштів для незможних учнів. Учні та вчителі шкіл також ставали помітною частиною міської щоденності, беручи участь у функціонуванні міста. В той же час окреслена у поданій розвідці проблема вимагає подальшого вивчення шляхом дослідження умов повсякденного життя учнівських та педагогічних колективів.

Джерела та література

1. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія /за ред. Левківського М.В.– Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011.– 630 с.
2. Волинь. – Житомир. – 1912. – № 8.
3. Державний архів Житомирської області, ф. 329, оп. 1 спр.
4. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. 215, оп. 2, спр. 23.
5. Держархів Рівненської обл., ф. 215, оп. 2, спр. 46.
6. Держархів Рівненської обл., ф. 215, оп. 2, спр. 920.
7. Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині: Монографія / Л. М. Єршова. – Житомир: «Полісся», 2006. – 488 с.
8. Короленко В. Собрание сочинений: В 5 т. / В. Короленко // Редколл. Г. Бялый, Г. Иванов, В. Туниманов; сост. Б. Аверин. – Л.: Худож. лит., 1990. – Т. 4: История моего современника: К. 1, 2 / Подгот. текста, примеч. Б. Аверина. – 656 с.
9. Памятная книжка дирекции народных училищ Вольнской губернии на 1912 г. Издание Дирекции народных училищ. – Житомир: Типография насл. М. Дененмана, 1912. – 333 с.
10. Памятная книжка на 1909–1910 г. Издание Дирекции народных училищ. – Острог: Типография Ш. Шейнберга, 1909. – 288 с.
11. Прищеп О. Заклади освіти в культурному житті міст Волині ХІХ – початку ХХ ст. / О. Прищеп // Студії і матеріали з історії Волині. 2013 / редкол.: В. Собчук (головний редактор) [та ін.]. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2015. – С. 162–172.
12. Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. П. Прищеп. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
13. Сапрыкин Д. Л. Образовательный потенциал Российской империи / Д. Л. Сапрыкин. – М.: ИИЕТ РАН, 2009. – 176 с.
14. Устав гимназий и прогимназий 19 ноября 1864 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1865. – Т. III. – Столб. 1301–1311.
15. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов С.-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского. 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб., 1830. – Т. III. — № 2 502. – С. 1 097–1 127.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 34, спр. 1415, арк. 9.
17. ЦДАК України, ф. 707, оп. 169, спр. 48, арк. 37.